

ПИТАННЯ МІНІСТЕРСЬКОЇ НОРМОТВОРЧОСТІ В ЮРИДИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОРАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОРІЧЧЯ)

У статті подається аналіз наукової спадщини вчених-юристів дорадянської доби з питання міністерської нормотворчості; визначається відмінність сучасних напрацювань у царині відомчої нормотворчості від аналогічних здобутків юридичної думки минулого.

Ключові слова: адміністративне розпорядження, міністерство, орган управління (відомство), нормотворчість, норма права, наказ, правова спадщина, указ.

В статье дается анализ научного наследия ученых-юристов досоветской эпохи по вопросу министерского нормотворчества; определяется отличие современных разработок в области ведомственного нормотворчества от аналогичных достижений юридической мысли прошлого.

Ключевые слова: административное распоряжение, министерство, орган управления (ведомство), нормотворчество, норма права, приказ, правовое наследие, указ.

The article provides an analysis of the scientific heritage of scholars of law in the pre-Soviet era on the issue of ministerial rule-making; the difference between the current developments in the field of departmental rulemaking is determined by the similar achievements of the legal thought of the past.

Key words: administrative order, ministry, governing body (department), rule-making, norm of law, order, legal heritage, decree.

Постановка проблеми. Розвиток і подальше вдосконалення вітчизняної правової системи мають відбуватися не тільки на тлі сучасних і модерних світоглядних трендів, але й брати до уваги як позитивні, так і негативні аспекти правового життя минулого. Як справедливо щодо зазначеного зауважував П.І. Новгородцев, юриспруденція має одночасно звертати свій погляд як до майбутнього, так і до минулого. З історії права, з її внутрішніх законів, вона має виводити ті шляхи, котрими піде її подальший розвиток, і така задача є справжньою органічною частиною юридичної науки. Зневажання нею з боку юристів доказує наскільки правознавство часто-густо буває далеким від насущних задач та інтересів реального життя [1, с. 7].

Своєю чергою, Ю.М. Оборотов констатує, що в Україні практично відсутні теоретичні дослідження, присвячені визначенню характеру й ролі вітчизняної правової спадщини в умовах глобалізації та європейської інтеграції. І хоча в багатьох статтях і монографіях говориться про необхідність врахування в процесі впровадження міжнародних стандартів прав людини й адаптації до правових нормативів європейського права, специфіки правової культури і правового менталітету народу України, на ділі ж не визначається співвідношення традицій і новацій у такому процесі [2, с. 1]. Повною мірою це стосується й еволюції юридичної думки, незалежно від напрямку її розвитку. Вочевидь, вона не може вважатися гармонійною та повноцінною, якщо не спирається на первородні джерела, де вперше було визначено ту чи іншу юридичну проблему. Повною мірою сказане стосується й парадигми відомчої нормотворчості, оскільки зараз її наповнення *de facto* відбувається завдяки знанням і смислам теперішніх теоретиків права, а також концепціям та ідеям, виробленим, здебільшого, за радянську добу. Водночас незавершеність творчих пошуків, не вирішеність багатьох прикладних питань, що стосуються форми та змісту відомчих нормативних актів, частково може пояснюватися й тим фактом, що колись штучно було перервано генетичний зв'язок між знаннями, накопиченими поколінням вчених-юристів, які були «піонерами на цій ниві» і тільки починали розробляти зазначену проблему, та знаннями із проблематики відомчої нормотворчості, здобутими в подальшому протягом ХХ сторіччя.

За таких обставин аналіз із позицій сучасного праворозуміння наукових надбань щодо питання міністерської нормотворчості, напрацьованих у зазначений історичний період чисельними юридичними школами, є актуальним завданням, яке має на меті не тільки теоретичне, пізнавальне, але й вагоме практичне значення.

Стан наукової розробки проблеми. Характеризуючи в історико-правовому і теоретико-правовому вимірах рівень наукового опанування проблематики міністерської нормотворчості за дорадянської доби, варто зазначити, що в сучасній вітчизняній фундаментальній юридичній літературі майже не існує наукових публікацій із вказаного питання. Фрагментарно його висвітлено в науковій статті Ю.О. Ващук – «Становлення відомчої правотворчої політики в Україні», де згадується про те, що сучасна правова політика України формувалася на основі правового досвіду Російської імперії, досвіду «радянської держави» та відповідного «перехідного періоду» 90-х років. Правотворча політика України як форма і вид правової політики держави у своєму розвитку і становленні об'єктивно зазнала впливу особливостей суспільних відносин в Україні у відповідні історичні періоди. У своєму розвитку вона пройшла шлях нестабільного, розгалуженого процесу формування, але можна стверджувати, що такий вид правотворчої політики, як відомча правотворча політика, почав своє існування ще в Російській імперії, у складі якої колись перебувала значна територія сучасної України [3, с. 13–14].

Безпосередньо ж характеристику нормативно-правових актів, що видаються міністерствами в означений історичний період, подано в чисельних наукових публікаціях (статтях, монографіях) і посібниках з енциклопедії права, виданих такими вченими, як М.М. Алексєєв, Ю.С. Гамбаров, М.А. Гредескул, В.Ф. Залеський, М.М. Коркунов, К.О. Кузнецов, Г.А. Ландау, Й.В. Михайловський, П.І. Новгородцев, Н.К. Ренненкампф, Ф.В. Тарановський, Н.С. Суворов, Г.Ф. Шершеневич.

Водночас варто зазначити, що вже на початку ХХ сторіччя в юридичній літературі існували установлені та чіткі уявлення щодо значення та ролі міністерства в конституційній державі¹, відмінності законів від підзаконних нормативно-правових актів, зокрема й тих, що видаються міністерствами, юридичної сили останніх, розмежування актів управління від актів, що містять норми права². Водночас підкреслювалася важливість повної відповідності таких актів законам³.

Отже, можливість звернутися до витоків концепції відомчої нормотворчості, неупереджено та всебічно дослідивши праці вчених-юристів дорадянської доби, які опановували питання юридичної природи підзаконних нормативних актів, виданих міністерством, є запорукою успішного розвитку зазначеного наукового напрямку в межах теорії права й інших юридичних наук в майбутньому.

Метою статті є висвітлення наукових підходів вчених-юристів дорадянської доби з питання міністерської нормотворчості.

Виклад основного матеріалу. У Російській імперії в період правління Олександра I були створені перші міністерства. У Маніфесті «Про заснування міністерств» від 8 вересня 1802 року йшлося про такі міністерства: Військових сухопутних сил; Військових морських сил; Закордон-

¹ А.А. Алексєєв вважав, що в сучасній конституційній державі все управління зверху донизу має бути підзаконним, діяльність органів адміністрації має розвиватися тільки в тих межах, котрі встановлені для таких органів законом. Водночас у певній галузі такі органи мають певну й навіть значну самостійність, котра необхідна їм для здійснення тих багаточисельних задач, які ставить перед ними життя держави [4, с. 116].

² Ф.В. Тарановський вказував щодо зазначеного на те, що, з погляду права, акт управління або адміністративний акт (*acte administratif*) державного органу являє собою юридичну дію, котра за ознакою її вчинення державним органом зветься розпорядженням. Розпорядження бувають односторонніми та двосторонніми. Одностороннім є таке розпорядження, котре вичерпується волевиявленням державного органу, двостороннє розпорядження виникає внаслідок взаємодії волевиявлення приватної особи й органу державної влади [5, с. 506]. Своєю чергою, М.І. Палієнко зазначав, що сам порядок застосування закону щільно пов'язаний з умовами часу, місця й техніки, котрі можуть бути належним чином оцінені органами адміністрації. Ось чому в країні навіть із розвинутим законодавством має бути надана певна самостійність управлінню. Коли органам управління надається певна самостійність дій, вони можуть не тільки видавати розпорядження, але й загальні правила, укази, котрі унормовують сферу відносин, надану адміністрації на розсуд [6, с. 16].

³ С.М. Трубецької звертав увагу на те, що в теорії сформульоване загальне правило про те, що урядові розпорядження можуть видаватися тими чи іншими органами урядової влади тільки в межах, встановлених законом. На практиці ж такі кордони досить часто порушуються, особливо в тих країнах, де відсутні конституційні гарантії законності управління [7, с. 103].

них справ; Комерції; Фінансів; Народної освіти; Юстиції. Також Маніфест визначав організацію, діловодство, систему взаємин структурних частин міністерств, їхні взаємовідносини з іншими державними органами [3, с. 14].

Безпосередньо ж досліджувана в статті тематика стала предметом прискіпливого наукового аналізу в дорадянській юриспруденції лише з 70-х років XIX сторіччя.

У цей час таких понять, як «відомча нормотворчість» або «нормотворчість міністерств», у науковому обігу не існувало, не проводилося окремих досліджень, присвячених стадійності міністерського нормотворення. Наукові пошуки концентрувалися, здебільшого, навколо змісту і форми правових актів, що містять загальні правила поведінки та ухвалюються міністерствами⁴. Не було й загальноприйнятої й універсальної термінологічної бази. У відповідній літературі нормативні акти міністерств іменувалися або «розпорядженнями», або «указами». Очевидним прикладом того, де мала місце термінологічна непослідовність, слугує дослідження М.М. Коркунова – «Указ и закон», видане ним 1894 року.

Вчений, з одного боку, вказував на те, що правові акти, котрі видаються міністерствами та містять юридичні приписи загального характеру, прийняті порядком управління, іменуються розпорядженнями. Водночас до заснування міністерств у Російській імперії всі загальні правила, видані верховною владою, іменувалися указами. Законодавство ж XIX сторіччя, навпаки, уникає застосування такого терміну. Акти, що походять від міністерств, ніколи не називаються указами, а встановлені ними загальні правила друкуються в Збірці узаконень під назвою «розпорядження» [8, с. VI]. Водночас М.М. Коркунов підкреслював, що з 70-х років XIX сторіччя в Зібранні узаконень з'явилася навіть особлива рубрика «розпорядження, оголошені сенату міністрами». Майже жоден номер тепер не обходиться без таких розпоряджень, їхня кількість із кожним роком все збільшується. Зміст таких розпоряджень виявляється як надзвичайно різноманітний, охоплюючи собою різні галузі державного управління [8, с. 399].

З другого боку, М.М. Коркунов вказував на те, що скільки-небудь загальних визначень указної влади міністрів у нашому законодавстві взагалі немає. Наявні тільки окремі, казуїстичні постанови, що надають тому чи іншому міністру право видання указів щодо окремих предметів ведення [8, с. 399].

Г.Ф. Шершеневичем було напрацьовано власну концепцію, яка стосувалася загалом юридичної природи всіх без виключення підзаконних нормативних актів, їхньої відмінності за юридичною силою від законів, а також умов легітимності ухвалення таких актів. Зазначений учений оперував терміном «адміністративний указ», який є родовим поняттям щодо всіх наявних у державі підзаконних нормативних актів, зокрема й тих, що походять від міністерств. Його він розумів як норму права, що встановлюється вищими або підпорядкованими органами управління, у межах визначеної для них компетенції та відповідно до закону [9, с. 458].

Адміністративний указ, створюючи загальне правило, має за цією ознакою відрізнитися від адміністративних заходів, що застосовуються органами управління в конкретних випадках для виконання законів [9, с. 458]. Необхідність норм права, створюваних адміністративним порядком, знаходить собі виправдання в надзвичайній складності законодавчого органу, яка не дозволяє обтяжувати його питаннями, що мають другорядний характер; адміністрації варто надати можливість встановлювати правила, розраховані на настійні вимоги поточного моменту, поки немає відповідного закону [9, с. 458]. Тільки адміністративним порядком можна загальному закону надати пристосованість до місця його дії, котра надається розвитком основної ідеї відповідно до різноманітності місцевих умов [9, с. 458].

Важливим для Г.Ф. Шершеневича було питання щодо визначення критеріїв, за допомогою яких розмежовуються закони й адміністративні укази. Він вважав, що відмінність між законом і адміністративним указом має проводитися по матеріальному або формальному моментам. Водночас перший момент (критерій), він вважав, є доволі умовним. Визнаючи те, що укази також є нормами права, залишається спробувати відрізнити їх від законів за змістом. Можна побачити

⁴ А.А. Алексєєв вказував на те, що в державі існує особливий орган – міністерство, котре покликане під свою відповідальність спостерігати як кінцева інстанція за тим, щоб уряд не виходив за ті межі, котрі встановлені законодавчою владою, для того, щоб його діяльність відповідала благу й інтересам народу [4, с. 127]. Міністерство настільки ж необхідний конституційний орган, як і народне представництво. Їхнє спільне існування, взаємна обумовленість – це логічна вимога правової держави. Зазвичай, міністри завідують самостійними частинами державного управління, водночас у конституційній державі не має жодної сфери урядової діяльності, кора б була вилучена зі сфери їхньої компетенції [4, с. 132].

відмінність у тому, що закон створює правила більш важливі, такі, які значно сильніше зачіпають інтереси громадян, тоді як адміністративні укази стосуються питань другорядних, не настільки принципових. Насправді, не має жодної можливості провести межу за такою ознакою, за відсутності критерію більшої або меншої важливості правил поведінки [9, с. 459].

З формального погляду, відмінність адміністративного указу від закону в тому, що закон – це норма, котра походить виключно від законодавчої влади, яка майже повсюдно організована на засадах народного представництва, тоді як адміністративний указ – норма, що походить від виконавчої влади. Водночас провести таку формальну градацію можливо тільки в республіці або в конституційній монархії [9, с. 460].

Не менш значущим для Г.Ф. Шершеневича було питання щодо умов і вимог легітимності адміністративних указів. Він наголошував, що адміністративний указ має бути виданий компетентною владою. З суб'єктивного боку необхідно, щоб указ походив від уповноваженого на це органу управління. Так, губернатор не може видавати укази там, де до цього покликаний міністр. З об'єктивного боку необхідно, щоб указ не виходив за межі кола відомства, окресленого для такого органу управління [9, с. 460]. Водночас адміністративний указ має відповідати чинному законодавству. Принцип, з огляду на який адміністративний указ не може суперечити закону, зветься началом підзаконності. Для підпорядкованого управління таке начало встановлюється проголошенням ключової тези про те, що обов'язкові постанови, інструкції, розпорядження, що увалюються радою міністрів, окремими міністерствами, а також іншими уповноваженими на це законом відомствами, не можуть суперечити законам [9, с. 461].

Гарантією начала підзаконності управління слугують: 1) скасування незаконного указу з боку сенату за скаргою зацікавленої особи або за власним розсудом сенату; 2) неможливість застосування незаконного указу з боку суду під час розгляду конкретного випадку, оскільки суд, вирішуючи справу на підставі норми, котра міститься в адміністративному указі, має переконатися в наявності указу та в його законності [9, с. 461].

Окремо вказував Г.Ф. Шершеневич на важливість доведення змісту адміністративних указів до адресатів. Він підкреслював, що адміністративний указ має бути загальновідомим. Якщо деякі з них стосуються виключно підпорядкованих органів управління та можуть зберігатися в таємниці, укази, котрі стосуються населення, яке зобов'язане узгоджувати свою поведінку зі змістом указу, мають бути заздалегідь доведені до загального відома шляхом публікації [9, с. 461].

Є.М. Трубецької підзаконні нормативні акти іменував адміністративними розпорядженнями⁵. Він підкреслював, що природним і необхідним доповненням до закону є адміністративні розпорядження [7, с. 102]. Їхня необхідність виявляється в тому, що закон не може передбачити й вичерпати всіх запитів людського життя, яке перебуває в стані безперервного розвитку [7, с. 102]. Жодне законодавство не має достатньої гнучкості для того, щоб швидко реагувати на всі зміни в людських стосунках, і достатньої рухливості, щоб у відповідь на будь-яку нову потребу негайно створити нову норму [7, с. 103]. Чинне законодавство – це громіздкий і важкий апарат; в його роботі зустрічаються паузи, зупинки. Поки відбуваються передпологові потуги законодавства, які передують появі закону, життя не чекає та висуває все нові й нові вимоги. Тому адміністрації доволі часто доводиться розбиратися з казусами, котрі вимагають невідкладного рішення і водночас не можуть бути вирішені на підставі наявного права. Цим обумовлюється необхідність існування поряд із законом іншої допоміжної щодо нього форми права – адміністративних розпоряджень [7, с. 103]. Отже, адміністративні розпорядження створюють дуже важливі норми права. Не будучи в змозі все передбачити і вичерпати всіх сторін будь-яких складних життєвих відносин, законодавство часто-густо обмежується приписом загального характеру, надаючи можливість адміністративній владі формулювати низку правил, які викликані потребами життя [7, с. 103].

М.І. Палієнко підкреслював, що саме в німецькій науковій літературі вперше було представлено вчення щодо розмежування закону й адміністративного розпорядження [6, с. 18]. Визначаючи закон вищою формою прояву державної влади, котра слугує основою та межею всіх інших актів державної влади, дійсне життя держави вказує на існування указів, розпоряджень, що мають не тільки технічний характер, а ще й юридичний. Вони доповнюють і навіть іноді

⁵ На думку А.А. Алексєєва, адміністративним розпорядженням іменується акт влади (незалежно від змісту), що походить від органів управління (монарха, президента, міністрів) [4, с. 109]. У конституційній державі закон ясно та категорично відрізняється від адміністративного розпорядження. Воно дійсне лише настільки, наскільки воно не суперечить закону [4, с. 110].

змінюють закон. Водночас спеціальні закони делегують адміністративній владі право видавати юридичні укази в певній галузі відносин, також адміністративна влада, котра гарантує охорону безпеки держави, видає в надзвичайних випадках самостійні укази, які іноді скасовують дію тих чи інших законів [6, с. 18–19].

Законом у формальному сенсі М.І. Палієнко вважав будь-який акт законодавчої влади, розпорядженням (у формальному сенсі) – будь-який акт виконавчої влади. Своєю чергою, у матеріальному сенсі – закон завжди являє собою обов'язковий припис юридичної норми, оскільки стосується правових відносин. Розпорядження ж, у матеріальному смислі, правової норми в собі не містить [6, с. 19].

Розпорядження поділяються на юридичні укази (*Rechtsverordnungen*) та укази адміністрації (*Verwaltungsverordnungen*). Укази юридичні встановлюють юридичні норми, тому мають розглядатися як матеріальні закони. Укази адміністративні – це ті акти, які не містять юридичних норм, а лише технічні правила доцільності, що й становить задачу виконавчої влади, тому за змістом вони не підпадають під поняття закону [6, с. 19]. Технічні укази є формою службових наказів, тому вони обов'язкові виключно для органів адміністрації, для службовців, але не для приватних осіб [6, с. 19].

М.І. Палієнко також вказував на те, що теорію про матеріальний і формальний бік закону піддають критиці за те, що різниця між законом і розпорядженням є суто формальною. Немає потреби затемнювати поняття закону та розпорядження доктриною про матеріальний закон. Законів і розпоряджень виключно в матеріальному або виключно в формальному смислі в дійсності не має. Закон – це завжди веління верховної влади, акт, виданий завжди законодавчим порядком. Розпорядження як акт урядової влади, хоча й містить юридичну норму, жодним чином не може бути назване законом, навіть і в матеріальному сенсі. Якщо між змістом законів, розпоряджень, указів помітна різниця, то вона є не безумовною, а відносною: закон визначає інтереси, що визнані в зазначеній країні в певний час більш важливими, а розпорядження стосується другорядних питань [6, с. 20].

Безпосередньо ж сфера адміністрації – видання технічних розпоряджень і указів, і тут вона не потребує вповноваження з боку законодавчої влади. Адміністрація має видавати самостійно правові норми, навіть ті, що не узгоджуються із законами, але в разі крайньої необхідності, шляхом ухвалення надзвичайних указів. Поза таким випадком закон залишається для адміністрації межею та вищою нормою, яку вона зобов'язується виконувати. Розпорядження, указ, якщо вони не мають надзвичайного характеру, не можуть суперечити закону (*intra legem, secundum legem*), змінювати або скасовувати закон і поготів (*praeter legem*) [6, с. 21]. Окремо необхідно наголосити на тому, що М.І. Палієнко до категорії адміністративних розпоряджень, залежно від змісту, відносив положення, інструкції та накази. Він вказував на те, що їхнє затвердження відбувається або через комітет міністрів, або безпосереднім докладом міністрів [6, с. 21].

Ф.В. Тарановський, як М.І. Палієнко та Є.М. Трубецькой, у своїх міркуваннях про природу підзаконних актів використовував термін «адміністративне розпорядження», яке він ототожнював із поняттям «указ» [5, с. 457]. Водночас він вважав, що для назви підзаконних нормативних актів термін «указ» підходить краще, ніж словосполучення «адміністративне розпорядження». На його думку, терміном «розпорядження» ми користуємося на позначення юридичної дії державного органу. Тому нам незручно називати правотворчі акти державних органів розпорядженнями, оскільки таке слововживання легко може привести до змішання нормативного факту з юридичним, що є неприпустимим. Для уникнення такої незручності більш доцільним є вживання терміна «указ» на позначення правотворючих актів державної влади в порядку управління [5, с. 457]. Також він зауважував, що укази регламентують різні юридичні відносини населення і в такий спосіб встановлюють норми загальної поведінки, подібно законам.

Межі дії указів встановлюються шляхом законодавчого визначення компетентного органу для видання указів тих питань, які підлягають указовій регламентації, та тієї зовнішньої форми, в яку укази мають бути поміщені. Оскільки укази видаються різними органами, то закон точно визначає особливу компетенцію кожного з них для указної діяльності. Указ, виданий щодо питання, яке не підлягає регламентації саме указом, рівно виданий некомпетентним органом або не в передбаченій законом формі, є юридично недійсним, а тому необов'язковим для виконання.

Висновки:

1) у сучасному правознавстві напрацьовані чіткі критерії, за якими відрізняються акти управління (розпорядчі акти, владні рішення організаційного, управлінського, кадрового, фінансового характеру) від відомих нормативно-правових актів як підзаконних нормативно-правових

актів, що містять приписи загального характеру. Подібне відмежування також знаходить свій прояв і в юридичній лексиці, що виявляється в тому, що сьогодні нормативно-правовий акт не може іменуватися розпорядженням, тоді як для юриспруденції кінця XIX – початку XX сторіччя така градація не мала жодного значення;

2) у юридичній літературі дорядянської доби питання міністерської нормотворчості не вважалося самостійною науковою проблемою, тому вченими не було напрацьовано окремого понятійно-категоріального апарату (з чим і пов'язано ототожнення таких термінів, як «указ», «наказ» тощо); не проводилося різниці між нормативно-правовими актами міністерств та іншими підзаконними нормативно-правовими актами, не встановлювалося своєрідності стадій відомчої нормотворчості. Акти міністерств (міністерська нормотворчість) досліджувалися вченими в контексті загальних уявлень про юридичну природу підзаконних нормативно-правових актів;

3) вагомим здобутком минулих поколінь вчених-юристів, котрі вивчали юридичну природу підзаконних нормативно-правових актів, зокрема і тих, що походять від міністерств, є те, що ними були вироблені критерії відповідності таких актів закону, що є актуальним і донині.

Список використаних джерел:

1. Новгородцев П.И. Из лекций по общей теории права. Часть методологическая / П.И. Новгородцев. – М. : Типография Вильде, 1904. – 109 с.
2. Оборотов Ю.М. Традиції та новації в правовому розвитку: загальнотеоретичні аспекти : автореф. дис. ... д. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Ю.М. Оборотов ; Національний університет «Одеська юридична академія». – Одеса, 2003. – 38 с.
3. Вашук Ю.О. Становлення відомчої правотворчої політики в Україні / Ю.О. Вашук // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 3. – Т. 1. – С. 13–17.
4. Алексеев А.А. Министерская власть в конституционном государстве / А.А. Алексеев. – Харьков : Типография М. Зильберберг и сыновья, 1910. – 305 с.
5. Тарановский Ф.В. Учебник по энциклопедии права. / Ф.В. Тарановский. – Юрьев : Типография К. Маттисена, 1917. – 537 с.
6. Палиенко Н.И. Закон и административное распоряжение / Н.И. Палиенко // Университетские известия. – 1898. – № 12. – С. 15–29.
7. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права / Е.Н. Трубецкой. – СПб. : Юридический институт, 1998. – 183 с.
8. Коркунов Н.М. Указ и закон / Н.М. Коркунов. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1894. – 408 с.
9. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Г.Ф. Шершеневич. – Вып. 1. – М. : Издательство бр. Башмаковых, 1910. – 805 с.